

проявом його цілісності і висловлює здатність людини опанувати умовами свого існування, долати залежності від зовнішніх сил соціального і природного характеру, самостійно здійснювати вибір своїх дій і відповідати за їх наслідки.

Духовність можна визначити як духовне життя людини, її суб'єктивно-ідеальний світ.

Духовна свобода особистості в різній мірі завжди присутня в різних культурних сферах, проникаючи в політику (у вигляді політичної волі), в мистецтво (в формі художньої творчості), в мораль (як свобода вибору і підстава морального вдосконалення особистості). Специфіка феномену свободи полягає в тому, що вона стає справжньою реальністю тільки в ціннісній системі взаємопов'язаних категорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барулин В. С. Основы социально-философской антропологии / В. С. Барулин. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2002. – 455 с.
2. Бех І. Д. Ціннісна система у розвитку особистості / І. Д. Бех // Вісник Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка: Зб. наук. праць. – Випуск 1 (5). – Полтава, 1999. – С. 13-20.
3. Бердяев Н. А. Самопознание. (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 446 с.
4. Буева Л. П. Человек, культура, образование в кризисном социуме /Л.П.Буева// Философия образования. – М.: ИНИМ РАО, 2010. – 233 с.
5. Возняк С. М. Духовні цінності українського народу / С. М. Возняк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 293 с.
6. Дідус О. М. Духовно-моральні інтереси підростаючого покоління у контексті проблеми духовності людини / О. М. Дідус // Духовність України. Зб.наук. праць. – ЖДЛУ, 2001. – вип.3. – С.52-54.
7. Мунье Э. Персонализм// Манифест персонализма /Э. Мунье.–М.: Республика,1999. – 559 с.
8. Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии: Пер. с фр. – М.: Республика, 2004. – 639 с.
9. Философский энциклопедический словарь / ред.С. С. Аверинцев. – Москва: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.

Бабаєва Баяз Аллаверді-Кізі - – аспірант кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК: 1.316.3.

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу ментальності як соціокультурного фактора, що визначає національні особливості розвитку суспільства. Визначено, що в понятті ментальності відображається духовний (соціокультурний) стан масової ціннісної свідомості населення, яке складається в результаті досить стійкого впливу різних факторів (суспільно-політичних, економічних, релігійних та інш.) і проявляється в різних видах діяльності. Обґрунтовано, що ціннісні зрушення в структурі національної ментальності є фактором впливу на масову свідомість та зміни ціннісні-нормативної системи українського суспільства.

Ключові слова: ментальність, національний менталітет, цінності, фактор розвитку суспільства

МЕНТАЛЬНОСТЬ КАК ФАКТОР СОЦИОКУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Статья посвящена анализу ментальности как социокультурного фактора, определяющего национальные особенности развития общества. Определено, что в понятии ментальности отображается духовное (социокультурное) состояние массового ценностного сознания населения, которое складывается в результате довольно устойчивого влияния различных факторов (общественно-политических, экономических, религиозных и др.) и проявляется в различных видах деятельности. Обосновано, что ценностные сдвиги в структуре национальной ментальности являются фактором влияния на массовое сознание и изменения ценностно-нормативной системы украинского общества.

Ключевые слова: ментальность, национальный менталитет, ценности, фактор развития общества

MENTALITY AS A FACTOR OF SOCIO-CULTURAL DEVELOPMENT OF THE SOCIETY

The article is devoted to the analysis of mentality as a socio-cultural factor that determines the national peculiarities of the development of society. It is determined that the concept of mentality reflects the spiritual (socio-cultural) state of mass value consciousness of the population, which is formed as a result of the rather stable influence of various factors (socio-political, economic, religious, etc.) and manifested in various activities. It was substantiated that value changes in the structure of national mentality are a factor in influencing mass consciousness and changing the value-normative system of Ukrainian society.

Key words: mentality, national mentality, values, factor of development of society

За десятиліття в українському суспільстві відбулися глибокі зміни в усіх суспільних сферах, у взаєминах людей, ціннісних орієнтаціях, ментальності. Суть соціальних змін, що відбуваються, визначається не тільки перетвореннями в економіці, політиці, ціннісно-нормативної системи, але і обумовлені змінами в ціннісній свідомості та ментальності, з якими пов'язані соціальні уявлення, цінності, установки, стереотипи і архетипи громадян. Людина завжди була і залишається головною ланкою суспільних процесів, і від її поглядів, оцінок, думок, настроїв залежить характер соціальних перетворень, їх успіх або провал. Тому без знання особливості ціннісної ментальності, менталітетних уявлень і цінностей життя країни в цілому і різних соціальних груп успішні реформи неможливі. При будь-яких реформах повинні враховуватися ціннісна ментальність населення, бо глибокі реформи завжди є кардинальна зміна основ життя, які пов'язані з ціннісними орієнтаціями людини, нормами.

Треба відмітити, що існує невизначеність, розмитість наукового сенсу поняття «ментальність» і одночасно теоретична і практична значущість дослідження даного соціокультурного феномену для розвитку сучасного філософського знання визначають актуальність дослідження ментальності як соціокультурного чинника, що впливає на вектор суспільного розвитку. Ментальність виступає специфічним соціокультурним феноменом, який активно проявляється в повсякденному житті. Ментальність є базовою характеристикою будь-якого соціуму, оскільки людина як соціокультурний суб'єкт належить не стільки до об'єктивного світу, скільки до інтерсуб'єктивності картини світу, яка їм твориться. Ментальні особливості проявляються в індивідуальній психіці і поведінці людей як якісь «константи», визначаючи підстави ідентичності тієї чи іншої людини, етносу, соціуму. Тому при будь-яких докорінні зміни необхідно враховувати ментальні особливості людей, в першу чергу їх аксіологічну структуру, бо кардинальні реформи детермінують фундаментальні зміни основ життя народу, пов'язані з його цінностями і ціннісними орієнтаціями.

Проблематика ментальності розглядалася дослідниками починаючи з ХІХ століття. Вважається, що своїм зародженням цей науковий напрям багато в чому зобов'язаний працям Х.

Штейнталя і В. Вундта, в основу яких були покладені ідеї Г. В. Ф. Гегеля про «об'єктивний дух». Спеціальні дослідження у вивченні ментальних феноменів здійснено Ж. Дюби, Г. Лебон, Л. Леві-брюле, К. Леві-Строссом, Г. Тардом і ін. Серед українських дослідників в тій чи іншій мірі проблема ментальності розглянута в роботах Е.Донченко, А.Кавалерова, О. Лісеєнко, М.Міщенко та інших.

Метою статті є соціально-філософський аналіз суності ментальності як філософської категорії та соціокультурного фактора розвитку суспільства.

Сучасний «Філософський енциклопедичний словник» трактує ментальність як «образ мислення, загальну духовну налаштованість людини або групи» [1, С. 220]. Енциклопедичний словник «Терра Лексикон» під даним поняттям має на увазі «певний образ думок, сукупність розумових навичок і духовних установок, властивих окремої людини чи суспільної групі» [2, С. 127]. Слід зазначити, що проблеми ментальності, «духу народу» хвилювала багатьох мислителів ще з давніх-давен. Так, Геродот розповідає про специфічні особливості греків і народів, з якими вони стикалися, оповідає про богів, звичаї, обряди і звичаї різних народів, не забуваючи при цьому про особливості їх ментальності. Пізніше, в новий час, французький просвітитель Ш. Монтеск'є вводить в обіг поняття "дух народу", вирішуючи питання про його обумовленості з позиції географічного детермінізму - першорядна роль відводиться клімату, що впливає на дух народу не тільки безпосередньо, а й опосередковано. К. Гельвецій вирішальне значення надає формам правління, а Д. Юм важливу роль у формуванні народного характеру відводить прагненню людей до об'єднання в соціальні групи відповідно до потреб економіки, оборони та управління. І.Г. Гердер, ототожнює поняття «душа народу», «народний характер», «дух народу», підкреслює їх залежність не тільки від клімату і ландшафту, а й від впливу способу життя, виховання, політичного ладу і етнічної історії. Вперше на Западі термін «ментальність» зустрічається у працях філософа Ральфа Емерсона (1856). Однак початок систематичного розгляду терміна «ментальність/менталітет» було покладено в 20-і роки ХХ століття у франкомовній гуманітаристиці і М. Пруст, відзначаючи його новизну, з симпатією вводить неологізм в свій словник. Поняття менталітету, яке ввели в обіг французькі історики школи «Анналів», означало комплекс колективних соціальних установок, особливостей практичного розуму і повсякденного мислення. Л. Февр підкреслює, що розумові звички і установки, навички сприйняття і емоційного життя успадковуються людьми від минулих поколінь, без ясного усвідомлення цього. Заслуга Л. Февра полягала в тому, що він зазначив таку особливість ментальності, як інерційність. В історичних реконструкціях, як зазначає Л. Февр, ментальність виявляється перш за все як причина «відставання» або «опору» змін в соціально-політичній та ідеологічній сферах, тому що ментальність змінюється повільніше, ніж матеріальне оточення і соціальні інститути. Ментальні структури, таким чином, служать одночасно і підставою, і перешкодою для історичного руху, завдяки чому він набуває свій неповторний унікальний характер.

Неоднозначність визначення ментальності виражається в безлічі понять: «повсякденна сторона свідомості», «дух часу», «суспільна свідомість», «колективна психологія», «сміслові глибини» або «таємні пласти глибинної соціальної структури», «образ мислення», «умонастрій» і ін. Найчастіше в сучасній літературі зустрічається визначення ментальності як єдності способу мислення, культурних особливостей нації і, зокрема, національної мови, детерміноване економічними і політичними умовами життя в історичному контексті. На думку автора статті, визначення поняття «ментальність» можна дати таким чином: це філософська категорія, в змісті якої відображаються духовний (соціокультурний) стан населення, який складається в результаті досить стійкого впливу різних умов його проживання, чинників і проявляється в різних видах діяльності.

Поняття ментальності включає в себе сукупність різних компонентів свідомості і несвідомого. Для розуміння особливостей функціонування ментальності на кордоні свідомості і несвідомого можна уявити ментальність як сукупність двох пересічних площин: соціальних установок і соціокультурних орієнтацій. В основі механізму функціонування ментальності

можуть бути покладені три основні функціональні установки: сприйняття (що представляє собою когнітивний елемент), оцінки (афект) і поведінки (діяльнісний компонент), які представляють собою своєрідну глибинно-психічну «вертикаль», і соціокультурні орієнтації. Таким чином, феномен ментальності виходить за межі суспільної свідомості, але, разом з тим, не ототожнюється з колективним несвідомим - в контексті теоретичних побудов З. Фрейда, А. Адлера і К. Юнга.

Для національної спільності характерно якість унікальне, притаманне тільки їй, світовідчуття, мислення, поведінка, система цінностей, духовна творчість, обумовлене багатьма чинниками, з яких помилково було б виділяти якийсь один в якості первинного, пріоритетного. Вся сукупність даних характерних ознак, що відрізняють одну етнокультурну спільність від інших, що виділяють її в своєрідний макрокосм людських індивідуумів, якість унікальне неповторне співтовариство, може бути виражена і найбільш повно охоплена поняттям «національна ментальність».

Кожен народ, соціум має свою свідомість, яке проявляється як менталітетні уявлення, цінності, склад мислення і поведінки, стереотипи і архетипи. Але базовою конструкцією менталітету будь-якого народу є ієрархія цінностей. Вони «виступають інтегративною основою як для окремо взятого індивіда, так і для будь-якої малої чи великої соціальної групи, культури, нації» [4]. Сукупність ціннісних уявлень, засвоєних і прийнятих особистістю, лежить в основі того, що вона навколо себе і в самій собі вважає за потрібне, необхідне, того, до чого вона прагне в своїй поведінці. Ієрархічно організовані уявлення про цінності, лежать в основі рішень, прийнятих особистістю в численних ситуаціях соціального і політичного вибору, активно беруть участь у формуванні внутрішньої програми її дій, «вбудовують» індивіда певним чином в суспільне життя. Таким чином, основою мотивації соціальних дій людей є уявлення про цінності. Вища соціальна цінність - людське життя, всі інші цінності створюються, зберігаються, розвиваються людьми.

Цінності розглядаються як структурні складові ментальних феноменів, є, як відомо, найважливішим компонентом індивідуальної організації людини, його морально-психологічної та інтелектуальної діяльності. У них як би резюмуються весь життєвий досвід і основна домінанта духовності особистості в цілому. Це той компонент структури особистості, який являє собою якусь «вісь» свідомості, навколо якої обертаються помисли і почуття людини і з точки зору якої вирішується багато життєвих питань. Ментальність як зосередженість і відкритість свідомо-психічного світу людини можна розглядати як онтологічну характеристику, властивість буття людини. Виходячи за кордон тілесного, фізичного буття в світ багатовимірних зв'язків, людина здатна включитися в різні прояви соціокультурного процесу, а отже, здатна відкривати нові зв'язки з реальністю, з світами інших індивідів, більш вільно орієнтуватися в освоєнні цінностей життя і культури. Якщо в науці людина протиставляє себе як суб'єкт об'єкту, то в духовному він об'єктивно наділяє суб'єктивним, прагне до специфічного «ототожнення» суб'єктивного і об'єктивного. У визначений іншої міри він суб'єктивірує об'єктивне, прагне висловити об'єктивне в суб'єктивних формах і рівнях, в якійсь мірі ідентифікувати себе в системі суб'єктивних відносин і інтеракціях.

Однією з духовних цінностей українського народу, як складову його ментальності, можна назвати демократизм, який сприяє виникненню різних форм самореалізації на державному та особистісному рівнях. Дійсно, елементи демократії були притаманні системі державного управління в Київській Русі, були визначальними в суспільному житті Запорізької Січі. Козацько-селянська основа українського народу, на думку деяких сучасних дослідників, сформувала таку характерну рису національного менталітету українців, як неприйняття деспотизму, тягу до свободи, що межує з анархією. Трансформація цих рис в нинішній час дала таке притаманне ментальності українського народу таку якість, як неприйняття ідеї самоврядування, рівного для всіх закону і, в зв'язку з цим, особистої відповідальності. В Україні досить рано сформувалася ідея народного суверенітету (права народу жити за властивими йому сталим нормам і законам, бути в цьому відношенні автономним, незалежним

від інших держав), яка була б неможлива без громадянського (в розумінні - громадського) свідомості.

Для української ментальності характерним є те, що держава ототожнюється з великою родиною. Звідси впливає розуміння загальнонародної єдності як духовної спорідненості і прагнення замінити бездушні правові норми моральними цінностями. З цієї точки зору, характер відносин держави і індивіда в Україні на відміну, приміром, від Заходу визначається не стільки угодою підданих і державної влади в дотриманні законів, скільки мовчазним змовою про безкарність при їх порушенні. В українському менталітеті державна влада часто ставиться вище закону, що формує таку політичну установку, як невіра в закон як втілення справедливості і засоби боротьби зі злом. Примат держави над законом породжує, з одного боку, правовий нігілізм і свавілля, а з іншого, - терпимість українського народу. Для української громадянської правосвідомості характерно формальне визнання принципів правової держави на тлі правового нігілізму і неправомірного суспільної поведінки. Це правосвідомість виходить з того, що норми права над законом, з яких сам закон черпає обов'язкову силу. Однак норми такого позитивного права можуть формуватися не тільки законами і звичаями, а й шляхом громадського проголошення. Заперечення примату права і держави в українському національному менталітеті обумовлюється ще й тим, що українці в ієрархії внутрішніх цінностей ставлять любов вище справедливості. Причому любов ця не носить виключно фізичного або виключно соціального характеру, вона має духовний характер і високий сенс. Свобода особистості як одна з установок в українській ментальності - не юридичний, правовий результат, але вища мета.

Іншою найважливішою ментальною цінністю українського народу є свобода. Як зазначається Ю. Липою, для української національної ментальності характерно ірраціональне, містичне розуміння свободи, пов'язане з української духовної традицією. Свобода наділяється або негативним змістом як свобода "від чогось" (від гноблення, власності та інш.), або розуміється як свобода "в ім'я чогось", тобто в ім'я якоїсь високої мети, а не розуміння волі "для чогось", характерне для західної духовної традиції. При цьому докорінно відмінністю від західної раціональної традиції є те, що свобода всіх розглядається в якості гаранта свободи окремого громадянина, а не навпаки, як це прийнято в Європі. В умовах соціальних змін сучасного українського суспільства актуальною стає проблема дотримання прав і свобод особистості. На повсякденному рівні свобода часто розуміється як анархія і непокору закону, що пов'язано з особливостями національного менталітету народу і правовим нігілізмом. У той же час в українському соціумі є розуміння того, що забезпечення і дотримання прав і свобод є завданням не лише влади, а й кожного громадянина. У правовій державі, з одного боку, система правоохоронних органів повинна забезпечувати дотримання свобод громадян та бути інструментом вирішення суспільних проблем, з іншого боку, будь-який громадянин повинен знати і поважати право, вміти самостійно нести відповідальність за власне життя і благополуччя.

В ядрі ціннісного світу українського народу знаходяться сімейні цінності, які залишаються значущими і займають перші місця (згідно з результатами різних соціологічних досліджень) в ціннісному світі сучасних українців[5]. Значимість сімейних цінностей в структурі національної ментальності українського народу визначалася необхідністю зміцнення внутрішніх можливостей роду до виживання в умовах мінливих політичних обставин і епох. Це призвело до формування міцних сімейних (батьки, чоловік, дружина, діти), родових (зяті, невістки, дядьки, тітки та інші родичі) і "кланових" (посаджені батьки, куми, "названі" брати і сестри та ін.). Цінності благополучного сімейного життя і міцних родових відносин стали основою української національної самосвідомості. В даний час більшість базових сімейних цінностей (ростити дітей, мати домашній затишок та інш.) зближує молоде і старше покоління українців на тлі економічних і соціальних труднощів.

Крім цього, можна назвати такі духовні цінності українського народу, як, по-перше, індивідуалізм, який розуміється не як егоїзм («моя хата з краю ...»), а як здатність самостійно

вирішувати проблеми, постояти за себе. Індивідуалізм українського національного менталітету отримав в роботах дослідників найрізноманітніші епітети: "самоізольуючий" (Д. Чижевський), "анархійний" (В. Липинський), "вібулій" (В. Янів). Дана риса, поряд з емоційністю, знайшла найбільшу вивчення в українській науці, і вже М.Костомаров в роботі "Дві великоруські народності" зазначає, що в суспільному житті у російського народу домінує общинність, а в українського народу - індивідуалізм і особистісна свобода [6]. По-друге, духовною цінністю українського народу є також природна толерантність до ближнього, сусіда і просто чужому. З давніх-давен структура населення України була поліетнічною, і характерні риси представників різних націй і національностей відбилися на українському менталітеті.

Це взаємовплив обумовлювало специфічне, властиве тільки українцям, рішення таких проблем, як становлення і розвиток державності, громадянського суспільства, взаємини держави і особистості, розуміння свободи і відповідальності. Слід зазначити, що український народ при можливості вибору завжди був орієнтований на плюралістичні, толерантні відносини, а демократичні інститути, які існували в українській історії в специфічній, нерозвиненою (з точки зору сучасної демократичної процедури) формі мали значний вплив на соціальне і політичне життя країни.

Таким чином, найважливішими духовними цінностями в структурі ментальності українського народу є, принаймні, такі цінності, як демократизм, свобода, толерантність, індивідуалізм і сімейні цінності. Однак ментальність, будучи соціокультурним феноменом, схильна до змін. Відповідно еволюції ментальної своєрідності людства змінюються цінності. У просторі кожної культури залежно від її історії буття, локальності, і інших чинників формуються ті чи інші ціннісні пріоритети. Але в основі будь-якого ціннісно-розумового простору культури і ментальності залишаються загальнолюдські цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Философский энциклопедический словарь / Е.Ф. Губский. – М.: Цифра, 2002. – 336 с.
2. Terra Лексикон. Иллюстрированный энциклопедический словарь / С. Новиков. – М.: Terra, 1998. – 349 с.
3. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Э. Дюркгейм // Западно-европейская социология XIX - начала XX веков / В. И. Добренев. -М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 256–309.
4. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. - № 4.
5. Українське суспільство 1992-2016. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2016. – 636 с.
6. Костомаров Н. И. Две русские народности. – Киев – Харьков: Майдан, 1991. – 120 с.

Борінштейн Євген Русланович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 17.023.2+378

АССЕРТОРИЧЕСКИЕ, ГИПОТЕТИЧЕСКИЕ И КАТЕГОРИЧЕСКИЕ ИМПЕРАТИВЫ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Рассматривается значение высшего образования как показатель успешности/неуспешности современного общества. Доказывается значение массового высшего образования для развития Человека и Человечества. Анализируется роль этической